

ЛЮДМИЛА ЄРШОВА

(Житомир)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Запропоновано аналіз наукових підходів до вивчення етнонаціонального аспекту формування системи національних виховних ідеалів на території підросійської України XIX – початку XX ст.: порівняльного, регіонального, культурологічного, геокультурного, соціокультурного, типологічного, біографічного, аксіологічного та ін.

Ключові слова: виховний ідеал, етнонаціональний аспект, наукові підходи, Україна, Російська імперія.

Україна як поліетнічна держава перебуває на стадії формування стратегічно важливих орієнтирів розвитку суспільства, зокрема виділення пріоритетних аксіологічних цінностей українських громадян та визначення зовнішнього вектору розвитку країни. Все це пов'язане з необхідністю врахування не лише сучасного стану внутрішніх і зовнішніх етнонаціональних взаємин, але й історичного досвіду їх формування. Саме тому важливим завданням вітчизняної історико-педагогічної науки є дослідження проблеми формування виховного ідеалу України як багатонаціональної держави, що задекларувала курс на створення міжетнічного миру й порозуміння. Конституція України (1996) закріплює рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи всіх національних меншин незалежно від походження та релігійних переконань. Крім того, в країні ухвалено низку законодавчих актів, які мають сприяти встановленню міжетнічної злагоди: Декларацію прав національностей України (1991), Закони України «Про національні меншини» (1992) та «Про правовий статус іноземців» (1994), Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1995) та ін. Відтак, можна констатувати створення необхідної правової бази, яка гарантуватиме етнічну толерантність процесу розробки сучасної концепції формування виховного ідеалу України. Однак на цей процес може мати негативний вплив несформована національна ідентичність сучасних українців, небезпечність якої підсилюється з огляду на поліетнічність країни й активне поширення ідей європоцентризму та євразійського регіоналізму. Тому цілком очевидно є актуальність вивчення негативного й використання позитивного історичного досвіду формування на українських теренах різних національних ідеалів, їх взаємодії і трансформації.

Вивчення історичного аспекту національних особливостей виховання особистості перебувало у полі зору багатьох науковців минулого, зокрема В. Антоновича, Г. Ващенко, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, С. Русової, І. Франка, Д. Чижевського, Т. Шевченка, а також становило об'єкт дослідження низки сучасних учених, серед яких І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, І. Зязюн, М. Стельмахович, О. Сухомлинська та багато інших. В історико-педагогічному дослідженні особливостей формування національних виховних ідеалів можуть бути застосовані також сучасні методологічні підходи: *аксіологічний* (Г. Андрєєва, І. Бех, М. Богуславський, О. Вишневський, І. Зязюн), *культурологічний* (Є. Бондаревська, В. Сластьонін), *діяльнісний* (Л. Виготський, С. Рубінштейн), *особистісний* (І. Бех,

С. Подмазін, І. Якиманська), *статеворольовий* (В. Москаленко), *гендерний* (І. Кон, В. Кравець, О. Штильова) та інші.

Метою статті є аналіз основних методологічних підходів та обґрунтування їх застосування у процесі вивчення етнонаціональних особливостей системи виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX ст.

З огляду на специфіку цієї проблеми, маємо виходити з того, що етнонаціональний аспект визначення ідеальних особистісних рис варто розглядати як синтез низки наукових підходів, які стосуються питань національної специфіки формування ідеалу особистості.

У процесі вивчення особливостей формування системи національних виховних ідеалів цілком логічним є застосування звичних для історико-педагогічних досліджень порівняльного й регіонального підходів, які забезпечують виділення спільного й відмінного, позитивного й негативного в національних ідеалах, сформованих у різних етнічних громадах України в XIX – на початку XX ст.

Окрім традиційного культурологічного, окремо варто зупинитися також на доцільності врахування певних аспектів геокультурного підходу, який розглядає географічне середовище та етнос як певну «визначену цілісність» [6, с. 145]. Як два компоненти єдиного цілого середовище та етнос у процесі раціонального програмування суспільного життя мають орієнтуватися на певний ідеал [13, с. 312-316] – оптимальну організацію простору і формування певного канону референтних осіб. Відомо, що геокультура об'єднала в собі проблеми, з одного боку, природного географічного середовища, а з іншого, – їх сприйняття кожною культурою різноманітних етносів, що є мешканцями однієї території [6, с. 144]. З огляду на це, безперечно цікавим є вплив геокультурного чинника на формування етнонаціональних особливостей ідеалу особистості, зокрема, на специфіку відображення в ідеальних рисах представника певної національної спільноти, його ставлення до батьківської/рідної землі. Крім того, геокультурний підхід використовує також поняття «геокультурна система», що має певну структурологічну спорідненість із системою різних національних виховних ідеалів, сформованих на спільній території. Якщо «геосистему» розглядати як складний інтегрований науковий об'єкт, то й система національних виховних ідеалів матиме багато спільних структурних характеристик, до яких можна віднести: багатофакторність розвитку, системоформуючу роль антропогенного чинника, поліморфізм, полісистемність, поліструктурність, часову багатовимірність розвитку системи, динамізм і мінливість, особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, підвищений рівень диференціації, дискретність, контрастність, мінливість територіальної структури, умовність меж тощо [9, с. 14]. З огляду на зростання актуальності дослідження витоків екологічного компонента у змісті виховного ідеалу особистості, безперечно важливою є подальша адаптація аксіологічної складової і термінологічного апарату цих підходів до історико-педагогічної проблематики.

У процесі вивчення національних виховних ідеалів, на нашу думку, слід також звернути увагу на особливе значення типологічного підходу, який отримав розвиток у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст. Вживання його пов'язувалось із необхідністю впорядкування уявлень, дозволяло не лише виявляти загальні, особливі й одиничні риси чи зв'язки між різними об'єктами, явищами та процесами, але й для означення національно-культурного, соціального, інтелектуального стану суспільства, слугувало інструментарієм для заповнення «лакун суспільного калейдоскопу, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення» [15, с. 61, 63]. Типологічний підхід сприяв систематизації уявлень стосовно різних площин минувшини, які вирізнялися структурною складністю, дискретністю та високим динамізмом,

тобто невід'ємними характеристиками життєдіяльності національних громад України XIX – початку XX ст. З огляду на специфіку нашого дослідження, застосування типологічного підходу, попри його суб'єктивність і велику залежність від способу мислення вченого, надзвичайно ефективно також тому, що пропонує характеристику «ідеальних типів» (В. Антонович, М. Вебер, М. Костомаров).

Зокрема, В. Антоновичем розроблено складну і своєрідну типологічну конструкцію культурно-історичного буття націй, у якій він, спираючись на антропологічні, філологічні, психологічні й культурно-історичні фактори, визначає основні прикмети «народного» або «національного типу». На думку вченого, національні риси, з одного боку, «тримаються на антропологічних прикметах цього народу», а з іншого, – залежать від того, «щасливо чи безталанно переходила історія нації» [1, с. 91]. Визначаючи етнографічні й психологічні типи, В. Антонович наголошував на «контрастності» характерів українців і росіян. Зокрема, він зазначав, що українцям-русинам притаманні «обережність до всяких теорій і поглядів», сформовані внаслідок схильності до аналізу та скептицизму, а в характері великоросів домінують авторитет і нігілізм [1, с. 101]; у виборі життєвих орієнтирів і цінностей великорос «знайде задоволення у примноженні статків, сили, влади», а малорос – «у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливіму осягненні справедливості й істини» [7, с. 220].

Зауважимо, що на подібні «контрасти» звертав увагу й М. Костомаров, який у праці «Дві руські народности» особистій волі малоруса протиставляв загальну волю великоруса. Учений наголошував, що українці – глибоко релігійні, «в них міцне почуття божої всеприсутності, душевна скрута, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного», а великоруси в релігії шанують «назверхню сторону», у них «дійсно побожні натури творять вийняток», а побожність і духовний світогляд – «ознаки не народности, не того, що народній натурі спільне, а ознака їх власної індивідуальної окремішності» [5, с. 33-34]. М. Костомаров підкреслює, що на Україні «рідко траплялося, щоб кріпак був щиро прихильний до свого пана, щоб його єднала з паном безкорисна, немов сина до батька, любов», а між великорусами «зворушливі випадки сердешної прихильності кріпаків до панів» водилися частенько [5, с. 37-38].

Подібна «контрастність» покладена в основу висновків В. Антоновича щодо формування у різних націй відмінних від інших «ідеалів», де ідеалом поляків проголошено аристократизм, великоросів – силу й авторитет, а русинів-українців – громадську рівність, яка «вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність» [5, с. 97]. Аналізуючи референтних осіб українського етносу, вчений називав гетьманів І. Виговського й П. Тетерю найбільш аристократичними особистостями української нації, Б. Хмельницького вважав яскравим репрезентантом свого «дивовижно поміркованого» народу, а І. Мазепу характеризував як найбільш оригінальний тип, який «панував на правому боці Дніпра з шляхетсько-польським устремлінням» [15, с. 80, 81].

Окрім уже названих, для дослідження етнонаціональної специфіки формування ідеалу особистості можуть бути застосовані також соціокультурний та біографічний підходи, які використовують у багатьох філософських, гуманітарних і суспільних науках. Сучасні дослідники визначають між цими двома підходами певну відмінність у визначенні предмета й мети дослідження [10, с. 172]. Так, соціокультурний підхід має ґрунтуватися на принципі єдності логічного та історичного в історії педагогіки і бути зорієнтованим на дослідження соціуму, тобто зовнішніх культурно-історичних і соціально-політичних умов, які визначають розвиток історико-педагогічного процесу чи феномену. Натомість, біографічний підхід має

спиратися на принцип єдності індивідуального й усезагального, і спрямовувати фокус дослідження безпосередньо на особистість та її місце у певній системі.

Таким чином, із точки зору соціокультурного підходу, важливими для з'ясування етнонаціональної специфіки формування ідеальних рис особистості мають бути універсальні всезагальні детермінанти: історичні факти (розділи Речі Посполитої, Кримська війна, війна 1812 р., скасування кріпацтва, польські повстання тощо), культурно-освітні події та процеси (створення Міністерства народної освіти та навчальних округів, освітні реформи, поширення просвітницького руху та ін.), соціально-економічні і політичні тенденції (активізація діяльності громадських, політичних, професійних організацій, зростання соціальних запитів на освіту та підвищення її рівня, інтенсивна урбанізація, еміграції та імміграція, загострення суспільно-політичної кризи й т. п.), які зумовлювали трансформації у змісті й дієвості національних виховних ідеалів на території підросійської України у XIX – на початку XX ст.

Як уже зазначалося, на відміну від соціокультурного, біографічний підхід допомагає спрямувати увагу дослідника на внутрішньологічні детермінанти: вивчення індивідуального шляху та життєвого досвіду конкретної звичайної чи референтної особистості (або національної меншини як умовної чи реальної соціальної групи) на різних етапах і стадіях їх розвитку. Специфіка історико-педагогічних досліджень полягає у тому, що через історичну віддаленість подій вони не завжди мають достатньо матеріалів для складання повної картини життєвого шляху особистості, отримуючи здебільшого лише його мозаїчний відбиток. Враховуючи це, в гуманітарних і суспільних науках замість термінів «біографія» та «історія життя» живається також поняття «історія окремого випадку». Цей підхід перш за все передбачає вивчення біографічних продуктів діяльності самої особистості (чи групи) та свідчень її очевидців і близького оточення, відрефлектованих у листах, щоденниках, сповідях, спогадах, мемуарах тощо.

З огляду на це, абсолютно логічно постає доцільність урахування у вивченні етнонаціонального аспекту формування ідеальних особистісних рис положень критичного або історико-філологічного підходу, який забезпечував ґрунтовний аналіз різного роду літературних джерел, які активно й різновекторно відображали трансформації національних виховних ідеалів у вітчизняній теорії і практиці XIX – початку XX ст.

У XIX ст. цей підхід став загально визнаним стандартом опрацювання фактографічної бази наукових студій. Він був покликаний замінити фактографічний підхід, який перешкоджав створенню цілісної реконструкції історичних подій і не давав можливості розвивати властиві історичній науці XIX ст. пошуки «народного духу» [8, с. 354-355], вельми цікаві з точки зору історії педагогіки, зокрема в царині досліджень етнонаціонального аспекту визначення ідеальних рис особистості на території підросійської України. Історико-філологічний підхід мав здійснити перехід від опису фактів до їх критичного осмислення, забезпечити «чуттєве проникнення (прозирання) у світ історії», здатне допомогти вченому «осягнути його цілісність», тобто інтегрувати універсалізм і фактографізм, поєднати «власне критичний аналіз джерела та проникнення на основі останнього до суті досліджуваного предмету» [14, с. 209, 211, 214, 215].

Нарешті, варто відзначити, що для вивчення етнонаціональних особливостей формування виховного ідеалу особистості особливого значення набуває ціннісний (аксіологічний) підхід, який, на думку О. Сухомлинської, є «базовим для забезпечення реконструкції історії освіти і виховання» й має розглядатися як методологічна засада історико-педагогічних досліджень [12, с. 44]. Одним із найкращих для вивчення і встановлення пріоритетності загальнолюдських і національних

цінностей освіти вважає аксіологічний підхід і російський історик освіти М. Богуславський [2, с. 39]. Відомо, що виховні цінності як історико-педагогічна категорія і складова виховного ідеалу людини мають складну внутрішню структуру, зумовлену особливостями вибору й реалізації ціннісних пріоритетів як окремою людиною, так і всім суспільством [11, с. 122]. Український педагог О. Вишневський відокремлює національні цінності від абсолютних вічних, громадянських, сімейних та особистих, зазначаючи, що вони усвідомлюються людиною як система абсолютних ідеалів, «Кодекс вартостей» (моральних правил) і сукупність властивостей людської душі [3, с. 126]. Слід зазначити, що саме таке усвідомлення національного через загальнолюдське й особисте є основною проблемою багатьох вітчизняних мемуаристичних та епістолярних джерел XIX – початку XX ст. [4, с. 265-346].

Отже, систему виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX ст. слід розглядати як складно структурований історико-педагогічний феномен, важливою складовою якого є виховні ідеали окремих національних громад, сформованих в умовах спільного правового поля Російської імперії. Застосування комплексу проаналізованих у статті підходів має сприяти не лише дослідженню трансформаційних змін у змісті й дієвості етнонаціональних ідеалів, але й об'єктивному аналізу інших аспектів формування ідеальної особистості у зазначений період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович / [упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та комент. В. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
2. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання / М. Богуславський // Шлях освіти (Київ). – 1999. – № 1. – С. 37-40.
3. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів : Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львівське обл. пед. тов. ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
4. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму / В. О. Єршов. – Житомир : «Полісся», 2010. – 454 с.
5. Костомаров М. Дві руські народности / М. Костомаров / [пер. О. Кониського; передне слово Д. Дорошенка]. – Київ – Ляйпціг : Українська накладня, 1923(?). – 42 с. – (Електронна бібліотека української літератури).
6. Мамулькіна О. Г. Зміст поняття геокультурної системи в українському соціумі / О. Г. Мамулькіна // Вісн. Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 6 (193). – Ч. II. – С. 144-151.
7. Мельник-Антонович К. З невиданих рукописів В. Б. Антоновича / К. Мельник-Антонович // Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / [упор. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Т. 1. – К. : Заповіт, 1997. – С. 209-223.
8. Мислителі німецького романтизму / [упор. Л. Рудницький, О. Фешовець]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 588 с.
9. Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство : теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування / С. П. Романчук. – К. : Ред.-вид. центр «Київський університет», 1998. – 145 с.
10. Руденко С. В. Метод біографічного аналізу в структурі теорії історико-філософського процесу / С. В. Руденко // Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2009. – № 91-93. – С. 172-174.
11. Скоробагатська О. І. Ціннісний підхід до історико-педагогічного дослідження / О. І. Скоробагатська // Вісн. Житомирського держ. пед. ун-ту. – 2003. – № 11. – С. 122-125.
12. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1 (11). – С. 41-45.
13. Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / [сост., пер. с нем. и ком. В. В. Библихина] / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
14. Ясь О. Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2004. – № 11. – С. 209-227.

15. Ясь О. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича / О. Ясь // Історичні дослідження в Україні. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2010. – № 20. – С. 61-86.

ЛЮДМИЛА ЄРШОВА

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ИДЕАЛА ПОДРОССИЙСКОЙ УКРАИНЫ
XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Изложены результаты анализа научных подходов к изучению этнонационального аспекта формирования системы национальных воспитательных идеалов на территории подросийской Украины XIX – начала XX вв.: сравнительного, регионального, геокультурного, социокультурного, типологического, биографического, аксиологического и др.

Ключевые слова: воспитательный идеал, этнонациональный аспект, научные подходы, Украина, Российская империя.

LYUDMYLA YERSHOVA

ETHNO-NATIONAL HISTORICAL AND EDUCATIONAL ASPECT OF RESEARCH
OF UPBRINGING IDEAL IN UKRAINE IN THE XIXTH – THE EARLY XXTH CENTURIES

The ethno national aspect of the system's formation of the national educational ideals in the Underussian Ukraine in XIX – early XX century are considered as the synthesis of several scientific approaches which related to the questions of national specifics formation of personality's ideal in the legal field of Russian Empire.

Comparative and regional approaches provide the selection of common and various in national ideals that were formed in different ethnic communities in Ukraine. Geo-cultural approach considers the geographical environment and ethnos as "a certain integrity" that focuses on a certain educational ideal in the process of rational programming of social life. Sociocultural approach is based on the principle of unity of logical and historical in the history of pedagogy and directs at research of the society, namely external cultural-historical and socio-political conditions, that predetermined the transformation of the content and effectiveness of national educational ideals. Biographical approach is based on the principle of unity of individual and general and helps to focus attention of the researcher on the internal logical determinants: learning of the individual path and life experience of the referent personality of the certain national community at the different stages of their development. Valuable (axiological) approach promotes awareness of the national through universal and personal, separates national ideals from absolute eternal, civil, family and personal ones. Historical and philological approach (critical) provides a detailed analysis of various literary sources that are actively and at different vectors reflected the transformations of national educational ideals in native theory and practice.

Keywords: educational ideal, ethno-national aspect, scientific approach, Ukraine, Russian Empire.

Одержано 12.04.2013, рекомендовано до друку 20.05.2013.